

UOT: 821.512.162.09

Ətrabə Gül*

GÜLLƏRİN SİMVOLİKASI İNTERTEKSTUALLIQ MÜSTƏVİSİNDƏ

(Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: M.P.Vaqif, gül simvolikası, xalq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyat, gülün metaforik anlamları, intertekstuallıq

Key words: M.P.Vaqif, flower symbolism, folk literature, written literature, metaphorical meanings of flower, intertextuality

Ключевые слова: М.П.Вагиф, символика цветов, народная литература, письменная литература, метафорические понятия цветов, интертекстуальность

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində XVIII əsr xüsusi bir mərhələ olaraq səciyyələnir. Bu mərhələni ədəbi-nəzəri fikirdə M.P.Vaqif əsri kimi daha çox təhlilə gətirirlər. Çünki böyük ədibin zamanında oynadığı rol, onun yaradıcılıq taleyi, şair, ictimai xadim olaraq müxtəlif yönlü fəaliyyəti bunun göstəricisidir. M.F.Axundov, F.Köçərli, S.Mümtaz, Ə.Abid, Y.V.Çəmənəmli, Ə.Müzənnib, H.Araslı, A.Dadaşzadə, N.Cəfərov, M.Allahmanlı və s. kimi ədəbiyyatşünas alimlər dövrü, mühiti, yaradıcılığı ətrafında geniş təhlillər aparmışlar. Düzdür, şeirləri zamanında məhv edilsə də, xalq onun poetik irsini uzun illər yaddaşında qoruyub saxlamışdır. M.Y.Qarabaği, H.Ə.Qaibov, M.M.Nəvvab, M.Müctəhidzadə və s. ziyalılar, zamanında onun yaradıcılığını yazıya gətirmək məqsədində olmuşlar. Artıq bütün olanlar müstəvisində M.P.Vaqif yaradıcılığı üfüqi və şaquli kontekstdə müxtəlif səpkili təhlillərin faktına çevrilmişdir. Ancaq onların ümumi məzmununda, dinamik axarında araşdırılıb, aydınlaşmalı daha dərin və həm də aktuallığı ilə seçilən məqamlar vardır. Məsələn, Vaqif şeirinin simvolik sistemi (ad simvolikası, etnoqrafik yaddaş, gül simvolikası, təbiət, qadın gözəlliklərinin işarələdiyi məzmun, təbiət kultu, say simvolikası və s.) hələ ədəbi-nəzəri fikrin qarşısında bir problem olaraq həllini gözləməkdədir. Folklorşünaslıqda bu məsələlərlə bağlı M.Həkimovun, B.Abdullayevin, A.Hacılıının, S.Rzasoyun və başqalarının müəyyən qənaətləri vardır. Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatı, bayatı, nağıl, əfsanə, dastan, aşıq yaradıcılığı və s. simvolik məzmun qatları ilə ciddi məzmun sərgiləyir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Canqar”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Xəstə Qasım və Mələksima”, “Məsum və Diləfruz”, “Şah İsmayıl”, “Yetim Aydın”, “Aslan şah”, “Alı xan və Pərixanım” və s. kimi dastan nümunələri mahiyyətində xalq yaddaşına bağlanacaq və onun müxtəlif çalarlarını özündə ifadə edəcək simvolik sistemlə səciyyələnir. “Tahir və Zöhrə” dastanında tale oxşarlığı və mənəvi zənginlik anlamında diqqəti cəlb edəcək bir epizodda vurğulanır. “Kəniz nələc qalıb Tahir Mirzəylə bahar bağının qarşısına gəldi. Tahir qapını açıb içəri daxil oldu. Nə gördü? Bura bir bağdı ki, deyirsən behiştin bir guşəsidir, gülüstani-baği-irəmdən nişan verir. Bülbüllər cəh-cəh, güllər bəh-bəh deyir, hər kəs öz dilincə, öz məhəbbi ilə razi-niyaz edir. Tahir Mirzə baği dolandı, gördü bir bülbül gülün yarpağını üzüb çəkib göyə, oradan buraxır; bülbül şığıyıb yarpaq göydə ikən yenə tutur. Tahir tamaşa eləyirdi, bülbül yarpağı bir də çəkib buraxdı. Gül yarpağı bir qaratikan kolunun üstünə düşdü. Bülbül daldan şığıyıb

* Bakı Mühəndislər Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: egul@bmu.edu.az

onu götürmək istəyəndə ürəyindən sancıldı qaratikan qələməsinə. Gedib başını sürünə-sürünə gülün yarpağının üzərinə qoydu, can verməyə başladı...

*Tahir kədərənib dedi:
Heyhat!.. Bir bülbülcən də olmayasan”?! [1, s.265]*

Göründüyü kimi, mətnin verdiyi informasiya Tahir və Zöhrə arasında olanlar müstəvisində fundamental təsəvvür müəyyənleşdirir. Burada bülbül // gül simvolikası məhəbbətin müqəddəsliyinə, onun bir dəyər olaraq uca tutulmağına hesablanmışdır. Uzun əsrlər eşq qaynağıyla üzə çıxan poeziyamızda gülün çox önəmli bir funksiyası olduğunu, xalq arasında gül-çiçəyin düşər-düşməzliyi haqda inancları, bütün dünyada insan-gül ünsiyyətinin ədəbiyyatlara, mədəniyyətlərə yansımalarını nəzərə alsaq bu haqda çoxlu tədqiqatlara ehtiyac olması qənaətinə gələ bilirik [2, s.167].

Gülün zəriflik, incəlik anlamında vurğulanması ədəbiyyatımızın hər iki qolunda (şifahi və yazılı) bir sistem olaraq göstərilir. Hətta hind atalar sözlərində qadın // qız zərifliyi timsalında maraqlı paralellə də özünə yer alır. Məsələn, hind deyimlərindən birində vurğulanır ki, qadın o qədər zərifdir ki, ona güllə də toxunmaq olmaz”. Krım-tatar ədəbiyyatının ustad sənətkarlarından olan Aşiq Ömər (1621-1707) güllü qafiyəsində eyni məzmunla çıxış edir:

*Dedim: - Dilbər, yanaqların qızarmış,
Dedi: - Çiçək taxdım, gül yarasıdır.
Dedim: - Danə-danə olmuş bənlərin,
Dedi: - Zülfün dəydi, tel yarasıdır [3, s.25].*

Bəşər düşüncəsində lazımi qədər birləşdirici məzmunla, metaforik yaddaşa səciyyələnen ədəbiyyat əski təsəvvürdən günümüzə olanları formalaşdırdığı mədəni yaddaşa nəsilən-nəslə, əsrdən-əsrə daşımaqla səciyyələnilir. M.P.Vaqifin müxtəlif səpkili şeirlərinin mahiyyətində gül simvolik məzmun xətləri ilə əvvəldən axıra qədər qabarıq şəkildə özünü göstərir.

*Sən mənim cananım, ruhi-rəvanım,
Ləbləri şirinim, qönçə dəhanım,
Bir saat görməsəm tuti zəbanım,
Qonacaq başıma qiyamət eylə [2, s.16].*

M.P.Vaqif yaradıcılığının enerji qaynaqları zəngin xalq ədəbiyyatı, türk şeir ənənəsi, klassik ədəbiyyat və onun geniş, həm də əzəmətli fakturasıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, onun şeirlərində xalq təfəkküründən gələn simvolika, “ruhi-rəvanım”, “qönçə dəhanım”, “tuti zəbanım” və s. ifadələrində əhatələnen informasiya, dəyər sxemləri bunu aydın göstərir. Gözəlin, ədibin lirik qəhrəmanının obrazının canlandırılmasında gül simvolikasının, məsələn, “qönçə dəhan”, quş simvolikasının “tuti zəban” timsalında təqdimi dodağın qönçəyə, dilin tutiyə bənzərliyi timsalında mühüm poetik mənzərə yaradır. Əlbəttə, bunlar bütünlükdə şifahi və yazılı ədəbiyyat xəttində rəngarəngliklə nəzərə çarpır. M.P.Vaqif özünəməxsusluğunda isə mətn bütövlüyündə bu bir komponent kimi poetikliyi təmin edən faktorlardan birinə çevrilir. Məhz Azərbaycan ədəbiyyatının XVIII əsr mərhələsi M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Ağqız oğlu Piri, Sarı Çobanoğlu, Abdalgülablı Valeh, Aşiq Əli və s. kimi simaların istedadları ilə səciyyələnilir. Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli məhz onun ədəbiyyatımızda oynadığı rolu vurğulayaraq yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır. Molla Pənah öz zamanında bir çox ülum və fənuna vaqif olduğu üçün özünə “Vaqif” təxəllüsü ittixaz etmişdir.

Vaqif ziyadə zövqü-səfa əhli olduğu üçün gözəl mədhində xeyli mərgub və nazik şeirlər yazmışdır ki, onların cümləsi qəlbədən nəşət edən hissiyyatdır ki, oxuyanlara dəxi sirayət edib, onları şövqü həvəsə gətirir” [4, s.159].

Mətn kontinumu özündə müəyyənləşdirdiyi məzmunla həm də tarixi ənənənin hansı səviyyədə ifadəliliyini aydınlaşdırır. Çünki M.P.Vaqif yaradıcılığında Dədə Qorquddan üzə bəri olan zənginliklər, Qurbanidən, Abbas Tufarqanlıdan, Lələdən, Sarı Aşıqdan, Xəstə Qasımdan və onlarla başqalarından gələn mükəmməllik boy göstərir və bu ənənə M.P.Vaqifdə yazılı ədəbiyyat müstəvisində bütün tərəfləri ilə özünə yer alır, daha doğrusu mərhələ səviyyəsinə qalxır. Dirili Qurbaninin məşhur “Bənövşə” qoşması bunun klassik nümunəsi kimi ədəbi-nəzəri düşüncədə formalaşır və ədəbiyyatın sonrakı axarına istiqamət verir.

*Başına döndüyüm bağa gəl bağa,
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa,
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.*

*Qurbani der: könlüm bundan sayrıldı,
Nə etmişəm yarım məndən ayırıldı?!
Ayrılıqımı çəkib boynu əyrildi,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni [5, s.59].*

Qurbaninin bu qoşmasında gülün müəyyənləşdirdiyi məzmun bənövşə timsalında bədii mətnə gətirilir. Sənətkar bənövşənin insan yaddaşında formalaşdırdığı təsəvvürdən çıxış etməklə bir istiqamətdə onun tərəvətini, gözəlliklərini, “bənövşə qız iylər, qız bənövşəni”dəki məzmun qatlarını tipoloji fakta çevirirsə, digər kontekstdə onun boynu bükük olması xəttində başqa məqamlara diqqəti yönəldir. Bütün olanlar kontekstində bu boynubüküklüyün semantikasında bir ayrılıq, həsrət, kədər özünü göstərir. Ustad sənətkar da məhz bu olanlar baxımından bənövşəni mətnə gətirməklə mükəmməl bir poetik mənzərə yaradır. M.P.Vaqifdə bir gül rəngarəngliyi və onun mətn daxilində müxtəliflik çalarlarını görürük. Məsələn, bənövşə timsalında olanlar özü ayrıca bir xətdir.

*Bənövşətək ənbər zülfü buy verir,
Hər yuyub sərəndə həvayə Zeynəb!
Onun ətrin dimağından üzməsin,
Əmanət et badi-səbaya, Zeynəb!*

Və yaxud da “Qabağında” rədifli şeirindən bir epizoda diqqət yetirək:

*Qaşın qabağında sığallı birçək,
Sayə salmış üzə şölə mübarək,
Amma iki dəstə tər bənövşə tək,
Qoymuş al yanağın yan qabağında [2, s.3].*

Hər iki nümunədə lirik mənin obrazlaşmasında, zahiri gözəlliyin, füsunkarlıq elementlərinin sadalanmasında M.P.Vaqif müqayisə və aydınlıq anlamında bənövşəyə müraciət edir. Xalq təfəkküründə olanlar, geniş kütlənin zəngin həyat tərzində özünə yer alan təsəvvür formulları görkəmli sənətkarın şəxsində bir sistem olaraq görünür. Gözəllik, tərəvət, ayrılıq müstəvisində müşahidə olunan çalarlar bütün komponentləri ilə Vaqif poeziyasında dəyər qazanır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz böyük şairin yaradıcılığını intertekstuallıq baxımından təhlilə gətirərək yazır ki, “ustad Əbülhəsən Rudəki ilə böyük Molla Pənah Vaqifin bir-birlərinə öylə çox bənzəyiş və münasibətləri vardır ki, bunları bir azacıq təəmmül ilə nəzər-diqqətdən keçirsək filfövr təsdiq

etmək məcburiyyətində qalacağıq. Hər iki ustad öz xalqları arasında fəvqəladə bir hörmətə nail olduqları kimi qeyri-millətlərin üdəbası nəzdində də ayrıca bir şöhrətə malikdirlər. Fars millət əhli üçün Rudəki nə isə, Azərbaycan xalqından ötrü də Vaqif həmandır. Sanki hər iki ədib müsəvi olaraq bir qüvvəyə və bir istedadla malik olmuşlar” [6, s.262]. Milli düşüncə və təsəvvür komponentləri, elat həyat tərzi, onun qayğıları və canlı danışıq xüsusiyyətləri əvvəldən axıra qədər Vaqif yaradıcılığını izləyir.

*Sona cığası tək sərində teli,
Ağ gül yarpağı tək ayağı, əli,
Cismi dolu, nazik bədəni, beli,
Görməmişəm dilbər bu nəzakətdə [2, s.14].*

Göründüyü kimi, bu paralellər, müxtəlif səpkili müqayisələrdə xalqdan gələn notlar və onun işləklilik məqamları orijinal, həm də yüksək yaradıcı istedadı ilə burada ifadəsini tapır. Vaqif şeirlərində sanki bir rəssam tablosu yaradmış kimi görünür və təsvirini verdiyi obrazın daxili və zahiri görkəmini ortaya qoymaq gücü ilə seçilir. Yuxarıdakı bənddə telin “sona cığası”na, əl-ayağın “ağ gül yarpağı”na bənzədilməsi sənətkarın müqayisə imkanlarını aydınlaşdırır. Məlum olduğu kimi, xalq yaddaşında “ağ rəng ağ gül, ağ gün kimi” qeyd olunur. Ümumiyyətlə, ağın bir rəng olaraq yozumu, ehtiva etdiyi anlam yaxşılıq, uğur ilə səciyyələndir. XIX əsrin ustad sənətkarlarından olan Aşiq Hüseyn Şəmkirli məşhur şeirində ağ, qırmızı və sarı gülü bir bütöv olaraq bədii mətnə gətirir.

*Yarın baxçasında üç gül açılıb,
Ağ gül, qırmızı gül, bir də sarı gül.
Hər üçü də bir-birindən öyməli,
Ağ gül, qırmızı gül, bir də sarı gül [7, s.16].*

Burada yarın baxçası timsalında vurğulanan ağ, qırmızı, sarı gül rəng simvolikasında ustadın təsəvvüründə canlı bir məzmunla ifadəlilik qazanır. “Ağ gülü bənzətdim ağ göyərçinə”, – deyən sənətkar müqayisələrində mətn informasiyasının funksional xarakterini açır və onun paradiqmatik mənzərəsini fətləşdirir. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Q.Təbrizi, X.Şirvani, N.Gəncəvi, M.Gəncəvi, İ.Nəsimi, Ş.Q.Ənvar, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, S.Təbrizi və s. kimi onlarla sənətkarın yaradıcılığında, sufi düşüncəsində bunlar bir bütöv olaraq özünə yer alır və bir növ M.P.Vaqifə gələn ənənənin mahiyyətini aydınlaşdırır. Ş.İ.Xətai “qızılgül, bağı-büstanım, nə dersən” müraciəti, X.Natəvan “sənə mənəm aşiqi-şeyda, qərənfil”, – deməklə məsələnin mahiyyətində gülün çoxçalarlı funksiyasını ortaya qoyur. Ədəbiyyatşünas Əmin Abid XX əsrin ilk onilliklərində M.P.Vaqif yaradıcılığında bu mükəmməlliyi heca vəznə müstəvisində vurğulayaraq yazır: “Bizim ədəbi sahəmizdə onbirli hecanın on yeddi və on səkkizinci əsrlərdə çox məqbul olması Xətai ilə başlayan və Kərəmlə qüvvət və şəxsiyyət qazanan hərəkətin nəticəsidir. Vaqifin hecası – aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyəsi dolayısıyla – Xətai və Kərəmdən çox fərqli və bişkindir” [8, s.165]. Bütün bunlar son olaraq, M.P.Vaqif yaradıcılığının zənginlikləri timsalında alt qatlarının bir bütöv olaraq açılmasını və sistemli təhlillərin aparılmasını gərəkli edir. Böyük ədibin yaradıcılığında gülün simvolikasının tipoloji müstəvidə təhlili bütünlükdə onun ədəbi-bədii düşüncəsinin etnomədəni sistemə bağlandığını və geniş kontekstdə aydınlaşmasını aktuallaşdırır.

M.P.Vaqifin yaradıcılığı bütün kontekstlərdə zəngin faktura ilə səciyyələndiyi kimi, güllərin simvolikası baxımından da geniş səciyyə daşıyır. Onun tipoloji müstəvidə təhlili bütünlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının şifahi və yazılı qolunda geniş araşdırmaları aktuallaşdırır. M.P.Vaqif yaradıcılığının bütün sistemini bir bütöv olaraq aydınlaşdırmaq anlamında güllərin metaforik məzmunu əsaslı faktları ortaya qoyur. M.P.Vaqif yaradıcılığını güllərin funksional xarakteri baxımından təhlilə gətirmək digər təhlillər üçün əsas olur və tarixi-mədəni proseslərin gedişini izləməyi zəruriləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Məhəbbət dastanları. 3 cildə, III c, Bakı, "Meqa print", 2017.
2. Tahirə Məmməd. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. (Seçilmiş məqalələr). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, 2016.
3. Dərdli, ağırlı qardaşlarımız. Bakı, "Vektor", 2005.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı, "Elm", 1978.
5. Qurbani. Bakı, 1990.
6. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, "Yazıçı", 1986.
7. Aşıq Hüseyn Şəmkirli. Şeirlər. Bakı, "Gənclik", 1971.
8. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Bakı, "Elm və təhsil", 2016.
9. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1957.

SYMBOLISM OF FLOWERS ON THE INTERTEXTUAL CONTEXT*(Based on the creativity of Molla Panah Vagif)***SUMMARY**

The analysis of creativity of Molla Panah Vagif, prominent Azerbaijani poet of the XVIII century is characterized by various facts in terms of different aspects. In that respect, the study of symbols of flowers is reviewed on the basis of the creativity of the poet. In general, textual information and metaphorical content of the colors in Azerbaijani literature attract attention as a problem. The process outlays itself well enough in written and oral literature. Every flower carries specific meaning in the poet's creativity which provides demand to be studied in terms of typological analysis. Thus, the study needs systematical and conceptional approaches and still preserves its urgency.

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ СИМВОЛИКИ ЦВЕТОВ*(На основе творчества М.П.Вагифа)***РЕЗЮМЕ**

Анализ творчества великого мастера азербайджанской литературы XVIII века М.П.Вагифа с точки зрения различных проблем характеризуется насыщенностью различных фактов. Также предусматривается исследование символики цветов на основе творчества поэта. В целом текстуальная информация и метафорическое содержание цветов в азербайджанской литературе привлекает внимание как проблема. В устной и письменной литературе это отражается в широком контексте. В творчестве М.П.Вагифа олицетворение цветка имеет специфическое значение. В целом исследования показывают необходимость проведения типологического анализа его с другими мастерами. Все это становится более систематическим а также делает концептуальный подход более актуальным в контексте проблемы.